

вилучення сприймалося ними як посягання на істинність віри, тобто на вкорінену релігійну традицію. Саме тому настирливість церковного чиновництва у цій справі наштовхнулася не тільки на відверте ігнорування його розпоряджень рядовим уніатським кліром, але й на протести проти цього нововведення.

Стійкість частини греко-уніатського духовенства, котре вперто не погоджувалося на прийняття московських служебників, підштовхнула єпархіальних чиновників до радикальних засобів з його «приборкання і виховання»: звільнення з парафій, переведення на посади дяків або причетників, депортації, часто із сім'ями як у віддалені повіти, так і за межі губерній, а також позбавлення дітей «неблагонадійних» священників казенного утримання в духовних освітніх закладах. Однак навіть застосування цих та інших репресивно-силових засобів не змогло остаточно витіснити з ужитку колишні греко-уніатські служебники: прихильне до унії духовенство, котре без його згоди було переведене до Російської Православної Церкви, продовжувало переховувати й використовувати в богослужбовій практиці врятовані від знищення уніатські книги.

Джерела та література

1. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). – Ф. 109. – Оп. 178. – Д. 165.
2. Записки Иосифа, митрополита Литовского: В 3 т. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1883. – Т. 3. – VI + 1402 с.
3. Киприанович Г. Я. Высокопреосвященный Иосиф Семашко, митрополит Литовский и Виленский. Очеркегожизни и деятельности по воссоединению западнорусских униатов с православною церковью в 1839 г. С портретом м. Иосифа / Г. Я. Киприанович. – Вильна: Типография И. Блюмовича, 1894. – 139 с.
4. Ленчик В. Українська Католицька Церква в Росії до її ліквідації (1772-1839/75) / В. Ленчик // Берестейська унія (1596-1996): Статті й матеріали. – Львів: Логос, 1996. – С. 95-111.
5. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 3245. – Оп. 2. – Д. 468.
6. Стоколос Н. Г. Викорінення уніатської духовно-культурної спадщини на Правобережній Україні в ХІХ ст.: причини, методи та наслідки / Н. Г. Стоколос, Р. М. Шеретюк // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип. І: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / [за загальною ред. д. філос. н. А. Колодного (гол. ред.), д. і. н. О. Реєнта, д. філос. н. П. Яроцького, д. філос. н. Л. Филипович, д. філос. н. С. Кияка]. – Івано-Франківськ – Київ, 2008. – С. 315-324.
7. Хойнацкий А. Ф. Западнорусские униатские требники – сравнительно с требниками православными и латинскими / А. Ф. Хойнацкий // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1867. – № 2. – С. 136-180.
8. Чистович И. Пятидесятилетие (1839-1889) воссоединения с Православною церковью западнорусских униатов: Обзор событий воссоединения в царствование императора Николая I / И. Чистович. – СПб.: Синодальная Типография, 1889. – 64 с.
9. Щавельский Г., прот. Последнее воссоединение с православною церковью униатов Белорусской епархии (1833-1839 г.г.) / Г. Щавельский. – СПб.: Типография «Сельскогостовника», 1910. – 380 с. + 84 с.

УДК 94 (477)»1861-1914»: 008

О. П. Прищепя

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО ОБЛИЧЧЯ ПОВІТОВИХ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДІЛОВОДНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ГУБЕРНСЬКИХ КАНЦЕЛЯРІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті розкриваються інформаційні можливості звітної документації губернаторів для з'ясування формування культурного обличчя повітових міст Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Джерелознавчий аналіз охоплює ті рубрики «всепідданійших звітів», у яких фіксується стан освіти, подається інформація стосовно культурних запитів городян (бібліотеки, книжкові крамниці, друкарні, фотографічні заклади, періодичні видання).

Ключові слова: культурний побут, повітове місто, Правобережна Україна, Російська імперія, звіти губернаторів.

Прищепя Е. П. Формирование культурного облика уездных городов Правобережной Украины за материалами делопроизводственной документации губернских канцелярий (вторая половина XIX – начало XX в.).

В статье раскрывается информационный потенциал отчетной документации губернаторов для изучения формирования культурного облика уездных городов Правобережной Украины половины второй половины XIX – начала XX в. Источниковедческий анализ охватывает те рубрики «всеподданнейших отчетов», в которых фиксируется состояние образования, подается информация относительно культурных потребностей горожан (библиотеки, книжные магазины, типографии, фотографические заведения, периодические издания).

Ключевые слова: культурный быт, уездный город, Правобережная Украина, Российская империя, отчеты губернаторов.

Pryshchepa O. P. Formation of the Cultural Framework of Provincial (Povitovi) Towns of the Right-Bank Ukraine as Featured in Governors' Reporting Documentation (the Second Half of 19th – the Beginning of 20th cc.).

The article reveals informational potential of governors' reporting documentation in order to understand the formation of the cultural framework of provincial (povitovi) towns of the Right-Bank Ukraine in the second half of 19th – the beginning of 20th cc. Analysis of sources covers those sections of reports that record the state of education and provide information on cultural demands of citizens (libraries, museums, bookshops, publishing houses, photographic stores, subscriptions for periodicals, usage of imported cultural goods).

Key words: cultural mode of life, provincial (povitovyi) town, Right-Bank Ukraine, the Russian Empire, governors' reports.

Постановка проблеми. Культурне обличчя міських осередків життя у повсякденні визначають різні складові, зокрема, рівень міського господарства, здатний забезпечити містян елементарними умовами для проживання, а саме: впорядкованими шляхами сполучення, транспортом, водопостачанням, освітленням, зв'язком, засобами протипожежної безпеки тощо. Водночас його формує і задоволення духовних запитів пересічного мешканця міста. Це обов'язково потреба в освіті, розширеному сприйнятті навколишнього світу міськими жителями через спілкування з книгою, мистецькими цінностями тощо.

Відомо, що у повсякденне життя містян українських губерній Російської імперії пореформеної доби починають «входити» речі, які «наповнюють» його побут своєрідним культурним змістом: музичні інструменти, світлини рідних і близьких, картини, поштові листівки із краєвидами міст, свіжа газета тощо. У місті все частіше відбуваються події, які можна зарахувати до подій культурного життя: відкриття нової школи, завершення будівництва нового, чи то реставрація древнього храму. Поширюється практика благодійності (насамперед колективної), пов'язана із культурною діяльністю. І тут важливо зафіксувати той момент, коли ці новації і багато інших, без яких ми не уявляємо культурного побуту у нашому сьогоденні, стають повсякденною практикою пересічного міського мешканця.

Об'єктом нашого дослідження виступають повітові міста Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст., що входили до складу трьох українських губерній – Київської, Волинської і Подільської. Таких адміністративних центрів нараховувалося 33, при цьому три губернські міста – Київ, Житомир і Кам'янець-Подільський вважалися центрами однойменних повітів. Безумовно, побутова й водночас культурна складова життєдіяльності повітових міст виглядала менш виразно, ніж у губернських містах. Саме це й актуалізує обрану для дослідження проблему, до вивчення якої, на наш погляд, варто активніше долучати діловодні матеріали канцелярій губернських правлінь, зокрема звітну документацію губернаторів.

Аналіз останніх досліджень. Джерелознавчий аналіз губернаторського річного звіту і усієї документації, пов'язаної із нею здійснив відомий російський джерелознавець Б. Г. Литвак [5, с. 142–204]. Аналіз ступеня їх збереженості та достовірності були розглянуті у науковому доробку М. Г. Щербак і Н. О. Щербак [23, с. 36–40; 24, с. 15–17; 25, с. 70–72]. Активно використовуються інформаційні можливості губернаторських звітів для вивчення міської проблематики на матеріалах українських губерній С. Єсюніним [1, с. 188–195], Д. Чорним [22, с. 28], В. Константіною [3, с. 28].

Формулювання мети та завдань. У статті передбачається розкрити інформаційні можливості звітної документації губернаторів для з'ясування культурного обличчя повітових міст Правобережної України як складової їхнього життя у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Як особливий вид донесень і форми контролю «всепідданійші звіти» щорічно готувалися губернаторськими канцеляріями для ознайомлення глави держави зі станом справ в губерніях й доповнювалися «оглядами губерній», які для більшої зручності, починаючи з 1870 р., мали представлятися у друкованому вигляді (саме тому більш відомі дослідникам) і уміщували описово-статистичну інформацію щодо різних сторін життєдіяльності населення.

Як правило, копію «всепідданійшого звіту» начальники Київської, Подільської та Волинської губерній мали надсилати до канцелярії київського генерал-губернатора. В Україні найбільш повно вони збереглися у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДАК України) – переважно у ф. 442 – «Канцелярія київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора» і у колекціях мікрофільмів (ф. 11, ф. 12).

До канцелярії київського генерал-губернатора разом із копіями звітів губернаторів та «оглядами губерній» надходили також копії адміністративних журналів загального присутства губернського правління, у яких фіксувалися результати особистого огляду губернатором підпорядкованої йому території і наголошувалося на конкретних пропозиціях покращення діяльності повітових установ. По суті це були детальні донесення імператору про результати обов'язкової щорічної ревізії губернатором повітових присутствених місць, в'язниць тощо, які вимагалися від глави місцевої державної адміністрації на основі циркуляра від 8 жовтня 1827 р. Міністерства внутрішніх справ [5, с. 145]. Зазначимо, що така практика була продовжена і в другій половині XIX – на початку XX ст. [21, арк. 81–109].

Як відомо, формуляр річного губернаторського звіту складався упродовж першої половини і продовжував формуватися у другій половині XIX ст. Його форма і зміст диктувалися відповідними законодавчими актами 1804, 1828, 1837, 1842, 1853, 1870 і 1897 років [5, с. 142, 151]. У пореформену добу формуляр звіту двічі змінювався, причому у бік його стислості та лаконічності [10; 11]. Водночас законодавчий акт 19 червня 1870 р. зобов'язував подавати інформацію, яка б фіксувала нові і найсуттєвіші зрушення в житті населення підпорядкованих губернаторам територій, що, у свою чергу, могло бути вартим уваги імператора [10].

Усталеного обсягу тексту звітів не існувало. Звіти губернаторів правобережних губерній могли бути як стислі (уміщувалися на двох аркушах), так і значно ширші за обсягом (до 20–30 аркушів). Найбільш значуща інформація стосовно досліджуваних проблем фіксувалася у розділах, присвячених аналізу стану народної освіти (нижче ми детальніше зупинимося на характеристиці змісту його рубрик).

На нашу думку, інформаційний потенціал оглядів – як додатків до звітів, щодо культурної складової життя мешканців повітових міст значно вищий, ніж власне самих звітів, що підтверджує висновок Б. Г. Литвака.

Відзначимо загалом чіткіший поділ усієї наявної в оглядах інформації на розділи, яких мало б бути сім, однак та переважно подавалася по шести із них: I. Природні і виробничі сили губернії; II. Податки і повинності; III. Громадський благоустрій і благочиніє; IV. Народне здоров'я і громадська опіка; VI. Народна освіта; VII. Результати періодично і не періодично отримуваних даних. Усталений за формуляром виглядав і поділ розділів на низку підрозділів (рубрик) [10].

Як відомо, «програма для складання губернаторських звітів», схвалена 11 квітня 1897 р. налаштовувала укладачів на більшу лаконічність «без зайвих цифрових даних і деталей» у викладенні того, «яким чином позначився (сприятливо чи несприятливо) звітний рік на різні сторони матеріального, інтелектуального і духовного життя губернії» [11]. Натомість у додатках до «всепідданійших звітів» мали подаватися «детально і ґрунтовно розроблені статистичні дані, які служили б підтвердженням викладених у звіті висновків і намірів начальника губернії, які заслуговують... окремої монаршої уваги» [11].

На думку сучасних джерелознавців, питання достовірності даних губернаторських звітів у кожному окремому випадку потрібно оцінювати по-різному. Адже для їх складання губернаторські канцелярії отримували інформацію з різних джерел: статистичних комітетів, губернських правлінь, судових установ, поліції та від духовенства [23, с. 39–40].

Як головні інституції в системі освіти і просвітницької діяльності, міські навчальні заклади сприяли поширенню у культурному побуті потреби знань, подоланню замкнутості духовного розвитку різних соціальних груп [4, с. 116]. Детальніший аналіз вказаних джерел у розрізі з'ясування формування культурного обличчя повітових міст Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. розпочнемо із розділу «народна освіта». Аналіз ретельно підготовлених відомостей (за нумерацією № 8) про мережу навчальних закладів свідчить про динамічне зростання загальної

кількості середніх шкіл у містах, починаючи з кінця 80-х – початку 90-х років. Так, якщо у 60-80-х рр. (за винятком Києва) у кожній губернії було по дві чоловічих гімназії, одній жіночій, то у подальшому їхня кількість стрімко зросла. Усе вагомішою ставала частка навчальних закладів, які відкривалися у повітових містах. Відповідно тут динамічніше зростала й чисельність учнів. Так, у 1886 р. був зафіксований ріст чисельності по усіх навчальних закладах м. Києва на 102 учня, а у повітових містах Київської губернії він склав 493 особи [19, арк. 29]. Все більше з'являється жіночих гімназій, існуючі прогімназії (чотирикласні і шестикласні) отримують статус повноправних середніх навчальних закладів. Починаючи із 70-х років, мережа чоловічих середніх навчальних закладів розширюється за рахунок відкриття нових реальних, комерційних, технічних училищ.

Переважна більшість міських навчальних закладів продовжувала перебувати у підпорядкуванні Міністерства народної освіти, однак потреба у якісній професійній освіті змушувала й ряд інших відомств активніше долучатися до вирішення її проблем, зокрема, Міністерство землеробства і державного майна, Міністерство торгівлі і промисловості, Міністерство шляхів тощо. Окрім того, у формуванні міського освітнього простору були задіяні Відомство установ Імператриці Марії та Відомство православного сповідання [6].

Можна констатувати, що культурне обличчя міст формувала середня школа, однак доступна поки що не для усіх верств населення. Так, у звіті подільського губернатора за 1872 р. наголошувалося, що в середніх навчальних закладах виховувалися насамперед діти дворян, чиновників і осіб духовного звання, у нижчих і приватних – міського і духовного станів, у народних – переважно сільського стану [2, с. 48; 12, арк. 10]. Проте бажаних там навчатися було значно більше, ніж ці заклади могли прийняти. І губернатори (насамперед у 70–80-і роки) періодично наголошували на цій проблемі. Наприклад, у друкованому додатку до звіту волинського губернатора за 1879 р. зафіксовані дані про число бажаних вступити до чоловічих середніх навчальних закладів другої (середні навчальні заклади) і третьої (прогімназії, міські училища) категорій. Так, якщо до чоловічих навчальних закладів було подано 992 заяви, то на навчання було зараховано 496 учнів (таким чином, було відмовлено половині бажаних навчатися) [15, арк. 71 зв.]. Тоді ж до жіночих навчальних закладів було подано 241 заяву, а зарахували лише 161 особу [15, арк. 72]. Навіть якщо припустити, що частині тих, хто подавав заяви, таки не вдалося пройти вимогливий екзаменаційний відбір, то наведена статистика стосовно відмов у вступі достатньо промовиста.

Співвідношення учнів до чисельності міського населення Подільської губернії хоча і було вище, ніж загалом до усього населення губернії, однак засвідчувало про нагальну потребу поширення освіти на усі прошарки міського населення. Так, за даними звітної документації подільського губернатора за 1872 р. один учень припадав на 41 міського жителя (а у повітах це співвідношення складало 1:64 [12, арк. 10]). Подібна ситуація спостерігалася і по двох інших губерніях Правобережної України.

Дані відомостей № 8 фіксують і зростання кількості приватних навчальних закладів як освітньо-культурних осередків міського життя, а також міських двокласних училищ. Однак і тут темпи зростання відставали від реальних потреб міських жителів. Так, у звіті київського губернатора за 1878 р. наголошувалося, що «найбільші у всіх відношеннях успіхи (авт. – у порівнянні із сільськими) демонструють міські двокласні училища, оскільки мають кращі матеріальні і навчальні засоби, зустрічаючи серед міського населення... свідоме розуміння справи освіти. Ці училища повсюди переповнені учнями...» [14, арк. 47 зв.].

Відчутне зростання мережі освітніх закладів різних типів, яке спостерігалася на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. сприяло новаціям у культурному побуті мешканців міст. Починаючи із 70-х рр. XIX ст. у розділі «народна освіта» під окремою рубрикою «наукові товариства, музеї, бібліотеки та інше» групується інформація, яка стосується культурних запитів містян. А вже з кінця 70-х – на початку 80-х років зміст цієї рубрики у звітах волинських губернаторів розширювався за рахунок включення інформації щодо нових складових культурного побуту мешканців міст – книжкових магазинів, друкарень, фотографічних закладів тощо.

Головне інформаційне навантаження у рубриці п'ятого розділу «наукові товариства, музеї, бібліотеки та інше» несли сюжети про діяльність бібліотечних закладів. Мусимо визнати, що масового поширення бібліотечні заклади у культурному побуті повітових міст Правобережної України не набули. Хоча у огляді Волинської губернії за 1891 р. й зазначалося, що «незалежно від Житомирської публічної бібліотеки в губернії знаходиться також значна кількість приватних бібліотек, при полках (авт. – військових частинах), навчальних закладах і клубах», однак доступні вони були лише для окремих категорій населення [20, арк. 63].

Дещо детальніша статистика бібліотечних закладів подавалася у оглядах Подільської губернії кінця XIX – початку XX ст. Так, у 1894 р. у губернському центрі Поділля, окрім російської публічної бібліотеки, з'являється ще одна – приватна. Фіксує статистика по одному бібліотечному закладу і у окремих повітових містах (Могилів, Проскурів, Балта), і навіть у одному містечку – Немирові Брацлавського повіту [7, с. 174]. Однак за чотирнадцять років (з 1894 р. до 1908 р.) їхня кількість у подільських містах не зросла, а скоротилася (із шести до п'яти бібліотечних закладів) [9, с. 142]. Додамо, що у цьому переліку були відсутні дані про бібліотеки навчальних закладів (насамперед середніх), а також про народні читальні (останні, починаючи від 1890 р. відкривалися лише із дозволу губернатора і знаходилися під пильним наглядом уряду) [4, с. 132], що дозволило б скласти більш реальну картину про бібліотечну мережу у містах Подільської губернії.

Книга як джерело знань поступово входила у побут мешканців міст не лише завдячуючи бібліотечним закладам, а й торувала дорогу через полиці книжкових магазинів. Оскільки ця справа могла приносити і прибутки, мережа книгарень у містах Правобережної України розвивалася дещо динамічніше, ніж бібліотек. Так, скажімо, якщо у 1879 р. у містах Волинської губернії було 13 книжкових магазинів (чотири з них у Житомирі), то у 1891 р. – вже 23 (з них 13 – у повітових центрах і 2 – у містечках: Почаєві на території Почаївської Лаври та Слауті) [15, арк. 72 зв.; 20, арк. 63].

Доволі інтенсивно розвивалася мережа книгарень у Подільській губернії. Якщо у 1894 р. у її містах було 20 книгарень і книжкових крамниць, то у 1902 р. вже 52, а в 1908 р. – 115. Щоправда, у звітах наголошувалося на тому, що переважно у них відпускалися шкільні підручники і навчальні приладдя [7, с. 174; 8, с. 182; 9, с. 142].

Поява у містах Правобережної України поліграфічних підприємств – друкарень та літографій мала шанси наблизити друковану продукцію, у тому числі і книжкову, до населення. У 1879 р. 4 існуючі на Волині друкарні працювали лише у губернському Житомирі (з них одна перебувала у відомстві губернського правління, де, окрім усього іншого, друкувалися й додатки до «всепідданійших звітів»). За даними 1891 р. приватні друкарні стають звичними і для 6 повітових волинських міст – Луцька, Дубно, Острога, Ковеля, Рівного, Старокостянтинова. Окрім вже згадуваного книжкового магазину на території Почаївської Лаври працювала ще й друкарня [20, арк. 63].

Відомі випадки поєднання книгарень із уже подекуди звичними для мешканців міст функціями бібліотек. Так, у додатку до «всепідданійшого звіту» волинського губернатора за 1879 р. повідомляється, що «для задоволення потреби у читанні відпускаються абонентам книги для читання у м. Житомирі з книжкового магазину Кириченко і у м. Заславлі при книжковому магазині Бардфельда, де знаходиться кабінет для читання» [15, арк. 72 зв.].

Поступово у практику повсякденного життя містян входять і фотографічні заклади. Уже наприкінці 70-х років у містах Волині їх нараховувалося 11 (з них 3 у Житомирі), а в середині 80-х їхня кількість зросла до 16 (з них 3 працювали у Житомирі, 3 – в Луцьку, по 2 – у Рівному та Дубно, 1 – у Старокостянтинові [15, арк. 73; 13, арк. 27 зв.].

Траплялося, що інформація про тих, хто надавав культурні послуги мешканцям волинських міст уміщувалася у оглядах Волинської губернії під рубрикою «промисли міського і сільського населення» (I розділ тексту). Аналізуючи їх, можна стверджувати, що звичними для волинських міст наприкінці XIX ст. ставали професії палітурників, фотографів, водночас малопоширеною залишалася професія літографів. Так, у огляді Волинської губернії за 1891 р. наводилися дані про 91 майстра-палітурника, 15 фотографів, 3 літографів (це не рахуючи числа робітників і учнів) [20, арк. 33].

Відповідної традиції подавати інформацію про друкарні, а також фотографічні заклади в останній рубриці V розділу «Народна освіта», як цього дотримувалися волинські губернатори, у звітах подільських губернаторів не було. Про цю нову складову культурного побуту містян Поділля довідуємося із відомості № 2 «Про фабрики і заводи», уміщеної як додаток до самих друкованих оглядів (I розділ, рубрика «промисловість заводська і фабрична»). Так, за 1884 р. у ній наводилися дані про 15 друкарень, які розташовувалися у містах Поділля, на яких трудилося 84 робітники, а сума виробленої ними продукції перевищувала 52 тис. руб. Окрім губернського центру, де працювали 4 друкарні, місцезнаходження решти фіксувалося у Проскуріві, Вінниці, Брацлаві, Гайсині, Ольгополі (у всіх – по одній друкарні), по дві – у Могилеві, Балті. Літографічних підприємств, враховуючи технологічні складнощі самого процесу друку, на всю Подільську губернію було лише два – у губернському центрі.

На той же час фотографічних закладів у Подільській губернії нараховувалося 13, з них 10 працювало у містах: Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Летичеві, Вінниці, Балті, Могилеві. У всіх

фотографічних закладах працювало 20 робітників і було вироблено продукції на суму 10122 руб. [17, арк. 41]. Незважаючи на те, що наведені у цій відомості дані можуть бути приблизними, для нас важлива у першу чергу фіксація присутності таких закладів у культурному побуті мешканців повітових міст Правобережної України.

Аналіз рубрики «пошти» III розділу оглядів губерній засвідчує, що дієвим засобом поширення у містах газет, журналів і книг у другій половині XIX ст. виступають поштові заклади. Інформація про діяльність засобів зв'язку наводилася у звітах губернаторів усіх трьох губерній Правобережної України. Однак найбільш детально по усталеній однотипній формі вона, на нашу думку, подавалася київськими губернаторами. Статистичні дані фіксували кількість періодичних видань, відправлених із Київської губернії в інші частини Росії, а також отримані поштовими закладами губернії із імперії та з-за кордону. Їх аналіз дозволяє стверджувати, що як внутрішні, так і зовнішні потоки цього виду поштових перевезень стрімко зростали. Так, якщо наприкінці 70-х років із Київської губернії у всі кутки Росії відправляли більше 300 тис. екземплярів періодичних видань, то вже на початку XX ст. їхній потік зріс до 6, 7 млн. примірників [16, арк. 27 зв.; 6, с. 105]. А внутрішні обсяги отриманих періодичних видань усіма поштовими закладами Київщини були набагато вищими: наприкінці 70-х років вони становили близько 1,3 млн. екземплярів, а у 1905 р. – близько 12, 7 млн. примірників [16, арк. 27 зв.; 6, с. 105]. Надходили періодичні видання у межі Київської губернії і з-за кордону, однак обсяги зовнішніх потоків цього виду кореспонденції значно поступалися внутрішнім [16, арк. 27 зв.; 6, с. 105].

Наведені статистичні дані поштової кореспонденції фіксують і зростання потоку листування. Частка відкритих листів (це могли бути і поштові художні листівки, і поштові картки із краєвидами міст тощо) зростала особливо стрімко. Саме ж це нововведення з'явилося в Росії у 1871 р. [4, с. 408]. Так, поштові заклади Волинської губернії у 1879 р. отримали відкритих листів майже 60 тис., а у 1884 р. їхня кількість, яка надійшла із усієї Російської імперії, зросла майже у 4 рази [15, арк. 49–49 зв.; 13, арк. 17 зв.–18].

Відомо, що у окремих містах Росії працювала спеціальна поштова міська служба, яка займалася доставкою внутрішньої кореспонденції [4, с. 405]. Про те, що така могла діяти у Подільській губернії засвідчує подана окремо у звіті подільського губернатора за 1884 р. інформація про кількість отриманих по міській пошті «простих листів 10451, рекомендованих 6347, грошових пакетів 970, посилок приватних 4, капіталів приватних 5218 руб.» [18, арк. 20 зв.].

Звітна документація губернаторів правобережних губерній насичена ще одним пластом інформації, який можна пов'язати із формуванням культурного обличчя мешканців повітових міст. Наведемо приклади.

Як сакральний осередок духовності важливу роль у житті городян продовжував відігравати храм. Це було місце не лише для молитов, його можна сприймати як місце зустрічі, налагодження контактів, отримання важливої і корисної інформації. В системі комунікаційних зв'язків він виступав важливою складовою культурного життя міст. Для єврейського населення міст – це була синагога, для православних (українців і росіян) – церква чи собор, для католиків (переважно поляків) – це був костел. Опертя влади на православну віру спонукало її до будівництва нових православних храмів та реставрації уже існуючих. Їх відкриття та освячення, та й власне хід самих будівельних робіт доволі детально висвітлювався у губернаторських звітах (III розділ, підрозділ «державні і громадські будівлі»).

Так, для мешканців повітового м. Чигирин культурною подією 1886 року стало зведення кам'яного Воскресенського собору [19, арк. 18]. У «всепідданійшому звіті» волинського губернатора за 1891 р. описується хід робіт по спорудженню соборного храму у Рівному, на урочисту закладку якого у 1890 р. приїздив Олександр III [20, арк. 10 зв.]. А на початку XX ст. культурною подією для мешканців цього повітового міста мало стати встановлення кам'яної арки у пам'ять його перебування у цьому повітовому місті. На її спорудження із міського бюджету у 1905 р. виділялися спеціальні кошти [21, арк. 81]. Культурною подією для мешканців повітового Острога на Волині у 1891 р. було завершення реставраційних робіт по відновленню древнього Богоявленського собору на Замковій горі та його освячення [20, арк. 10].

Услід за губерньськими містами наприкінці XIX – на початку XX ст. у культурному повсякденні міських мешканців повітових міст поширюється добродійна діяльність, направлена на вирішення соціальних проблем найменш захищених городян. Збираючи кошти для своєї діяльності члени добродійних товариств займалися й організацією культурного дозвілля містян. Інформація про такого роду новації у житті городян частіше усього зосереджувалася у IV розділі оглядів губерній під

рубрикою «богадільні». Лише на початку ХХ ст. у цьому ж розділі з'являється окрема рубрика «доброчинні заклади». Ще 1876 р. на Волині у Житомирі засновується Товариство опіки про поранених і хворих воїнів, перейменоване у 1879 р. у Товариство Червоного Хреста. Його структурними підрозділами виступали так звані Дамський комітет (у Житомирі), а також відділи у Старокостянтинові, Дубно і Рівному [15, арк. 67]. Поміж різних видів його діяльності практикувалося оплачувати навчання незаможних учнів і учениць міських народних училищ. На початку 90-х років винятково цим напрямком благодійності плідно займалися у містах Волині Товариства допомоги бідним учням Житомирської чоловічої і жіночої гімназій, Острозької прогімназії і Рівненського реального училища [20, арк. 60].

На початку ХХ ст. спостерігається активізація добродійної діяльності у містах Подільської губернії. Окрім розширення уже існуючих напрямків діяльності благодійні організації урізноманітнюють і культурні заходи, направлені на збір коштів нужденним [8, с. 140, 146].

Проведення масових розважальних заходів у містах Поділля для збору коштів на благодійні цілі практикували й ряд інших добродійних товариств, які опікувалися бідними учнями. У звітах подільського губернатора за 1902 р. детально коментується діяльність Товариств допомоги учням та ученицям Кам'янець-Подільської чоловічої та Маріїнської жіночої гімназій, Товариства допомоги незабезпеченим учням Немирівської жіночої і чоловічої гімназій, Попечительства про незабезпечених учнів Вінницького реального училища, Вінницького добродійного товариства тощо. Як джерело поповнення своїх грошових надходжень, головними з яких виступали членські внески, пожертви окремих осіб тощо, ці добродійні товариства розглядали також і організацію любительських спектаклів, танцювальних вечорів, різдвяних свят із ялинкою тощо [8, с. 150, 152, 154, 157].

Висновки. Таким чином, «всепідданіші звіти» губернаторів Правобережної України дають можливість простежити зрушення у формуванні культурного обличчя повітових міст протягом довготривалого часу. А обраний для дослідження хронологічний відтинок другої половини ХІХ – початку ХХ ст. характеризувався багатьма трансформаціями, викликаними проведенням реформування в основних сферах держави. Їх наслідки позитивно позначалися на культурній складовій повсякденного життя городян. Звичними не лише для губернських центрів, а й для повітових міст Правобережної України наприкінці досліджуваного періоду ставали школи різних типів, заклади культури. Спілкування через книгу, музику, добродійний масовий захід, храм наповнював міський культурний простір новою аурую і смислами. Аналіз звітів губернаторів та супроводжуючої його діловодної документації дозволяє стверджувати про зростання інтересу державної влади до сфери культурного побуту, а також активізацію громадськості у формуванні міського культурного простору.

Джерела та література

1. Єсюнін С. Звіти Подільських губернаторів як джерело дослідження соціально-економічного розвитку міст Подільської губернії у другій половині ХІХ ст. / С. Єсюнін // Наукові записки : Зб. праць молодих вчених та аспірантів Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К., Хмельницький : Хм. ЦНТЕІ, 2008. – Т. 17. – С. 188–195.
2. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.) : Збірка документів / Авторі-упорядники, передмова, коментарі Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький : ХНУ, 2007.
3. Константінова В. М. Урбанізація : південноукраїнський вимір (1861–1904 роки) / В. М. Константінова. – Запоріжжя : А А Тандем, 2010.
4. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия : Социальные и культурные аспекты / Л. В. Кошман. – М. : РОССПЭН, 2008.
5. Литвак Б. Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. / Б. Г. Литвак. – М. : Изд-во «Наука», 1979.
6. Обзор Киевской губернии за 1905 год. Ведомость № 8 «О числе учебных заведений и учащихся в Киевской губернии за 1905 год» – К., 1906.
7. Обзор Подольской губернии за 1894 год. – Б.м., Б. г.
8. Обзор Подольской губернии за 1902 год. – Б.м., Б. г.
9. Обзор Подольской губернии за 1908 год. – Б.м., Б. г.
10. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание второе. – С.Пб., 1874. – Т. XLV. – Отделение первое. – 1870. – № 48502.
11. ПСЗРИ. – Собрание третье. – С.Пб., 1900. – Т. XVII. – 1897. – № 13950.

12. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 52, спр. 437.
13. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 522, спр. 236.
14. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 532, спр. 202.
15. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 533, спр. 158.
16. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 533, спр. 205.
17. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 535, спр. 355.
18. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 538, спр. 202.
19. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 540, спр. 187.
20. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 623, спр. 100.
21. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 391.
22. Чорний Д. По лівий бік Дніпра : проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. Чорний. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007.
23. Щербак М. Г. Звіти губернаторів як джерело вивчення історії України / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – Львів, 1991. – С. 36–40.
24. Щербак М. Г. Джерела вивчення національної політики в Україні (XIX – поч. XX ст.) / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 41. До 165-річчя Київського університету імені Тараса Шевченка. – К. : Видавничий центр «Київський університет», 1999. – С. 15–17.
25. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) : Монографія / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ «Ризографіка», 2005.

УДК 940. У-454

Р.С. Пальчевський

СІЧОВІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті досліджено процес відродження та діяльності української молодіжної організації «Січ» в умовах Другої Речі Посполитої. На основі ретельно підібраних джерел здійснено аналіз становища української молоді в умовах польського панування.

Ключові слова: молодіжний рух, спортивне товариство, статут.

В статье исследовано процесс возрождения та деятельности украинской молодежной организации «Сеч» в условиях Второй Речи Посполитой. На основе тщательным образом подобранных источников осуществлен анализ положения украинской молодежи в условиях польского господства.

Ключевые слова: молодежное движение, спортивное общество, устав.

In the article investigational a process of revival and activity of Ukrainian youth organization of «Sich» is after completion of First world war. On the basis of carefully neat sources the analysis of position of the Ukrainian young people is carried out in the conditions of Polish domination.

Keywords: youth motion, sporting society, charter.

Постановка проблеми. Нові суспільно-політичні реалії сьогодення вимагають підвищеної уваги до проблем підростаючого покоління, особливо до умов розвитку його духовної культури та патріотизму. Незважаючи на окремі періоди, що були несприятливими для культурного розвитку внаслідок відсутності державної самостійності, національно-культурне відродження в Україні все ж таки відбувалося. Зважаючи на це, сьогодні стає вельми актуальним історичний досвід роботи з молоддю в рамках численних молодіжних товариств та організацій. Особливо багатим такий досвід був на українських землях під владою Другої Речі Посполитої.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання цієї проблеми показує доволі обмежену їх кількість. Значна увага питанням діяльності українських молодіжних організацій присвячена в наукових розвідках Андрухова І.О. Але діяльність товариств національно-демократичного напрямку в його працях розглядається загалом у педагогічному аспекті.

Цікавим матеріалом, який причетний до теми нашого дослідження є низка наукових праць Дем'янюка О.Й. Автор з'ясовує загальні тенденції зародження українського національного молодіжного руху в Галичині, та подає характеристику процесу переходу молодіжних товариств від